

Makale Künyesi (Araştırma): Merhan, A. (2024). Özbekçe *-(i)b* öğrenilen geçmiş zaman eki. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 664-672.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1461070>

ÖZBEKÇE *-(i)b* ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN EKİ

Aziz MERHAN¹

ÖZET

Özbeklerce *eski o'zbek adabiy tili* (eski Özbek edebî dili) olarak adlandırılan genel olarak Çağatayca veya Çağatay Türkçesi olarak adlandırılan dilin devamı niteliğindeki modern Türk dillerinden birisi olan Özbek dili, Türk dilleri veya Türkiye'de yaygın kullanımla Güney-Doğu Grubu Türk Lehçeleri (Yeni Uygurca ile birlikte) içinde önemli bir yere sahiptir. Güney-Batı Grubundaki dillerden Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında birçok yönüyle farklılık gösteren bir dildir. Bu farklılıklardan birini de hiç kuşkusuz zaman ekleri göstermektedir. Bunlardan birisi öğrenilen geçmiş zaman ekidir. Özbekçede öğrenilen geçmiş zaman (*uzoq o'tgan zamon*), *-gan* eki ve bu eke getirilen *-dir* ekiyle birlikte ortaya çıkan *-gandır* eki ile anlatılır. Bu ekik, anlam olarak daha önceden gerçekleşmiş bir olayı ifade eder. Benzer işlevde *-(i)b* eki kullanılmaktadır. Bu ek ulaç eki işlevini yitirerek başkalarının anlatımına dayalı anlamı içeren bir işlev kazanarak öğrenilen geçmiş zaman eki olmuştur. Ekin dikkat çeken özelliği basit zaman çekiminde kendisinden sonra birinci ve ikinci kişilerde kişi zamirleri ekini alırken üçüncü kişilerde ise *-di* (*dir <dur <durur <turur*) ekini almış olmasıdır. Ekin bu biçiminin, üçüncü çoğul kişilerde kullanılmadığı görülebilmektedir. Bu nedenle Özbekçede öğrenilen geçmiş zaman işlevindeki *-(i)b* ekinin ortaya çıkışı, art zamanlı (diyakronik semantik) olan tarihsel gelişimi, diğer Türk dillerinde eş zamanlı (senkronik sistematik) yönü dışında farklı olan özelliği dikkat çekmektedir. Bu özellik de ulaç eki işlevindeyken zamanla geçmiş zaman eki işlevini üstlenmesidir. *-gan* ile *-(i)b* ekleri arasındaki farkı belirginleştirmek için şöyle denebilir. Özbekçede çok önceden olup bitmişliği anlatmak için *-gan* eki kullanılırken *-(i)b* eki, başkalarının anlatımına dayalı öğrenilen geçmiş zaman işlevindedir. Bir başka ifadeyle başkasından duyulmuş veya sonradan öğrenilmiş bir olayı anlatmak için başvurulan bir zaman ekidir. Birinci ve ikinci kişilerde kişi zamirleri gelirken üçüncü kişilerde Harezmi Türkçesi devrinde ekleşmeye başlayan *tur-* fiilinin *-di* ekine dönüşmüş biçimi kullanılır. Bu makalede bir yandan öğrenilen geçmiş zaman ekinin tarihsel gelişimi irdelenmeye çalışılmış, diğer yandan Özbekçe üzerine hazırlanmış dil bilgisi çalışmalarından ve Özbekçe yazılmış kimi eserlerden yararlanılarak öğrenilen geçmiş zaman ekinin işlevi ve gelişimi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Özbekçe, Türk dilleri, Çağatayca, dil bilgisi, öğrenilen geçmiş zaman.

¹ Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doç.Dr. azizmerhan@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5397-1124>

GİRİŞ

Türk dillerinin Güney-Doğu diğer adıyla Karluk grubundan olan Özbekçe, Özbekler tarafından 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar olan dönemin dili anlamındaki *eski o'zbek adabiy tili* (eski Özbek edebî dili) kavramıyla adlandırılan, Türkiye ve Batı Türkolojisinde ise *Çağatayca* terimiyle karşılanan edebî dilin 20. yüzyıldan itibaren aldığı isimdir. Türkçe ile karşılaştırıldığında birçok yönüyle farklılık gösteren Özbekçede dikkat çeken bir ayrıntı, öğrenilen geçmiş zaman (*uzoq o'tgan zamon*) işlevinde olan *-(i)b* ekinde görülür. Ekin kullanımı, işlevi ve farklılığı ele alınmadan önce ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi ve bazı Türk dillerindeki kullanımına yakından bakılmalıdır.

-(i)b EKİNİN ART ZAMANLI (DİYAKRONİK SEMANTİK) GÖRÜNÜMÜ

Eski Türkçe ve ilk dönem İslamî Türkçe metinlerde *-b/p* ulaç eki *tur-* fiili ile birlikte kullanılmış, ancak bu yapılarda *tur-* fiili daha çok tasviri (betimleyici) işlevde görülmektedir. Örneğin Eski Uygurcada *küzetip tur-* “gözetip durmak, sürekli korumak” (Gabain, 1988, s. 91); Kutadgu Bilig’de *sak kılıp tur-* “tetikte bulundurmak, uyanık bulunmak” (Merhan, 2012, s. 204). Ulaç eki *-b/p*’nin *tur-* fiili ile birleşerek zaman eki işlevini kazanması Doğu Türkçesinde ilk olarak Harezmi Türkçesiyle yazılmış metinlerde karşımıza çıkar. Batı Türkçesinin başlangıcı olan Eski Anadolu Türkçesinde de *-(y)Up dur(ur)* biçiminde aynı işlevde (Gülsevin, 2007, s. 83-84) görülür. Harezmi Türkçesiyle yazılmış metinlerde üçüncü kişilerde *turur>-dUr* biçimi yanında diğer kişilerde genellikle *turur* sözcüğünün düşmüş biçimi görülür. Örneğin *ant içipmen* “ant içmişim”, *kelipmen* “gelmişim”, *körüpmen* “görmüşüm”, *körüp tururmen* “görmüşüm”, *fikr kılıpsen* “düşünmüşsün”, *öltürüb turursen* “öldürmüşsün”, *uyuklapdur* “uyumuş(tur)”, *yahşı kılıpdur* “iyi yapmış”, *körüpmez* “görmüşüz”, *bolup tururmiz* “olmuşuz”, *körüpsiz* “görmüşsünüz”, *kılıp turur sizler* “kılmışsınız”, *alıp tururlar* “almışlar”, *turup tururlar* “kalkmışlar” (Ata, 2002, s. 74; Sağol Yüksekaya, 2010, s. 129).

Çağatayca metinlerde ise Harezmi Türkçesindeki biçimi yanında *-bdUr/tUr*, nadiren *-b durur/turur* ile kişi zamirleri birlikteliğiyle oluşan yapılar dikkat çekmektedir. Örneğin *koyup men* “koymuşum”, *kélip siz* “gelmişsiniz”, *kılıptur* “yapmış(tır)”, *bolubtur men* “olmuşum”, *kılıptur sen* “yapmışsın” (Eckmann, 1988, s. 138; Abdurahmonov vd. 1973, s. 161). Özbekçe gibi Çağataycanın devamı olan Yeni Uygurcada da bu yapı varlığını sürdürmektedir. Örneğin *yezip(ti)men* “yazmışım”, *yeziptu* “yazmış(tır)”, *kütüptimiz* “beklemişiz”, *çıptu* “içmiş(tir)” (Öztürk, 1994, s. 76; Öztürk, 1997, s. 122-123); *kilividi* [*qilividi*] “yapmıştım”, nadiren *kilip* [*qilib*] *erdim* “yapmıştım”, *kilividi* [*kélividi*] “yapmıştı”, *kilividuk* [*kélividuk*] “gelmiştik” (Öztürk, 1994, s. 92; Öztürk, s. 196-197). Yeni Uygurcada bunun dışında fonetik değişikliklerle aşağıdaki biçimde de görülür: *aptimen* “almışım”, *apseng* “almışsın”, *aptu* (almış, almışlar), *aptimiz* “almışız”, *apsile(r)* “almışsınız” (Serebrennikov vd. 2011, s. 165).

-(i)b EKİNİN EŞ ZAMANLI (SENKRONİK SİSTEMATİK) GÖRÜNÜMÜ

Batı Türkçesi grubundaki Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadesi için *-mXş* eki yanında birinci kişiler dışındaki kişilerin çekiminde *-(y)Xb* eki de kullanılır. Örneğin *éşidibsen* “işitmişsin, duymuşsun”, *işleyip(dir)* “çalışmış(tır), *oxuyubsunuz*

“okumuşlar”, *çıxıblar* “çıkılmışlar”, alıb(dır) “almıştır”, *başlayıb(dır)* “başlamıştır” gibi (Gemalmaz, 1986, s. XXII; Kartallıoğlu vd. 2007, s. 206-207; İlker, 1997, s. 103-104).

Yine Batı Türkçesi grubuna dâhil ettiğimiz Türkmencede de -(y)Xp(dXr) biçimindedir: *alıpdırın* “almışım”, *alıp(dır)sıng* “almışsın”, *alıpdır* “almış”, *alıpdırıs* “almışız”, *alıp(dır)sıngız* “almışsınız”, *alıpdırlar* “almışlar”; *gelipdirin* “gelmişim”, *durupdurın* “durmuşum”, *gülüpdürin* “gülmüşüm”, *başlapdırın* “başlamışım”, *diyipdirler* “demişler” gibi (Hanser, 2003, s. 127-128; İlker, 1997, s. 103-104). Türkmencede ayrıca olumsuz çekimde -gan>-n değişimi (*almaandır* “almamışım”, *gelmeendir* “gelmemiş”, *görmeendir* “görmemiş” vb.) ve hikâye birleşik zaman çekiminde -dXr ekinin düştüğü (*alıpmıdıng* “almışımıydın?”, *bolupdı* “olmuştu”, *barandım* “gitmiştim” vb.) görülmektedir (Hanser, 2003, s. 128-132; Kara, 2001, s. 47 ile 52).

Öte yandan Türkiye Türkçesinde standart dilde olmamakla birlikte Kars-İğdır (Zülfikar, 1992), Aydın ve yöresi (Yapıcı, 2013) yanında Van ve merkez köyleri ile Van Gölü havzası (Bulduk, 2018) ağızlarında geçmiş zaman işlevindeki biçimler mevcuttur.

Kıpçak grubundaki dillerde de benzer bir görünüm (-p/-ptXr/-pturur) karşımıza çıkar. *kéliptirmen* “gelmişim”, *içiptirsen* “içmişsin”, *aytıp turur* “söylemiş”, *boluptur* “olmuş”, *kéliptir biz* “gelmişiz”, *kéliptir siz* “gelmişsiniz”, *aytıpturlar* “söylemişler” gibi (Karamanlıoğlu, 1994, s. 124; Argunşah, 2010, s. 231). Kıpçak grubundaki Tatarcanın pek çok ağızında (Mişer, Nokrat, Sergaç, Melekes, Kuznetsk, Hvalin gibi) üçüncü kişiler (üçüncü kişilerde ve yazı dilinde diğer kişiler için -gan eki) dışındaki kişilerde kullanılmaktadır: *min barıpmın* “gitmişim”, *sin barıpsıng* “sen gitmişsin”, *béz barıpbız*, *siz barıpsız* (Öner, 1998, s. 157) vb. Bu tarihsel görünüm yanında Kıpçak grubuna ait aşağıdaki dillerde de örnekleri bulunmaktadır:

Kazakçada (Öner, 1998, s. 158) *aşıppın* “açmışım”, *aşıpsıng* “açmışsın”, *aşıptı* “açmış”, *aşıppız* “açmışız”, *aşıpsıngdar* ~ *aşıpsızdar* ~ *aşıpsız* “açmışsınız”, *jetipti* “yetişmiş, yetişmişler”, *urıppın* “vurmuşum”, *urıptı* “vurmuş” vb.

Kırgızcada (Öner, 1998, s. 158) *açıptırmın* ~ *açıpırmın* ~ *açıpmın* “açmışım”, *açıpsıng* ~ *açıptırsıng* ~ *açıpırsıng* “açmışsın”, *açışıptır* ~ *açışıpır* “açmış, açmışlar”, *ketiptirsinger* ~ *ketipirsinger* ~ *ketipsinger* ~ *ketiptirsizder* ~ *ketipirsizder* ~ *ketipsizder* “gitmişsiniz”, *ötüptürmün* “geçmişim”, *ötüptür* ~ *ötüpür* “geçmiş” vb.

Nogaycada (Ergönenç Akbaba, 2007, s. 642) *alıppan* “almışım”, *barıpsıng* “gitmişsin”, *islepsiz* “çalışmışsınız”, *alıppız* “almışsınız”, *alıptı* “almış”, *islepti* “çalışmış”, *barıpsız* “gitmişsiniz”, *barıptılar* “gitmişler”, *sızmaptı* “çizmemiş” gibi.

Karakalpakçada (Uygur, 2007, s. 586-587) *alıppan* “almışım”, *alıpsang* “almışsın”, *alıptı* “almış”, *isleppiz* “çalışmışsınız”, *islepsiz* “çalışmışsınız”, *almappan* “almamışım”, *üzbepeşeng* “üzmemişim” vb.

Karaçay-Malkarcada (KTLG, s. 73-74) -(X)p(dX) biçiminde olup üçüncü kişilerde işlektir: *başlapma* “başlamışım”, *başlapsa* “başlamışsın”, *başlapdı* “başlamış”, *başlapbız* “başlamışız”, *başlapsız* “başlamışsınız”, *başlapdıla* “başlamışlar”, *alıpdı* “almış”, *bilipdi* “bilmiş”, *bolupdu* “olmuş”, *körüpdü* “görmüş”, *külüpbüz* “gülmüşüz” vb.

Güney Sibirya'daki Altay, Hakas ve Tuva bölgelerinde de geçmiş zamanın bu ekli kullanımı görülmektedir. Altay Türkçesinde (Güner Dilek, 2007, s. 1046) *-ptIr* biçimi daha çok üçüncü kişilerde olmakla beraber diğer kişilerde de seyrek olarak görülür. Diğer kişilerde iyelik kökenli ekler alır: *alıptırım* "almışım", *alıptıring* ~ *alıptıraar* "almışsın", *alıptır* "almış, almışlar"; *içiptir* "içmiş, içmişler", *içiptiribis* ~ *içiptiris* "içmişiz", *içiptireer* "içmişsiniz" vb.

Hakasçada (Arıkoğlu, 2007a, s. 1112) *-(p)tIr* biçiminde ünsüzle biten köklerde /p/ sesi düşmektedir: *altırbın* "almışım", *uzuptırbın* "uyumuşum", *körtırbın* "görmüşüm", *altır* "almış", *uzuptır* "uyumuş", *körtır* "görmüş", *çurtaptırzar* "yaşamışsınız" vb.

Tuvacada (Arıkoğlu, 2007b, s. 1187-1188) *-(X)ptXr* biçimindedir: *aptır men* "almışım", *aptır sen*, *aptır*, *aptır bis*, *aptır siler*, *aptır(lar)*; *uduptır men* "uyumuşum", *körbeyndır men* "görmemişim", *sunmaydır men* "sunmamışım" vb.

***-(i)b* EKİNİN ÖZBEKÇEDEKİ GÖRÜNÜMÜ**

Özbekçede öğrenilen geçmiş zaman (*uzoq o'tgan zamon*) çok önceden olup bitmişliği anlatan *-gan* ekiyle yapılır. Kimi durumlarda *-dir* ekini alarak geçmişteki ihtimalin ve kuvvetlendirmenin (Coşkun, 2014, s. 130) arttığı tahmine dayalı geçmiş zamana dönüşen (Merhan, 2012, s. 78) *-gandır* biçiminde kullanılır. Bu ek dışında aynı işlevde kullanılan *-(i)b* eki olup ulaç işlevini yitirerek başkalarının anlatımına dayalı anlamı içeren bir işlev kazanmıştır. Bu ekin dikkat çeken özelliği, kendisinden sonra birinci ve ikinci kişilerde kişi zamirleri ile üçüncü kişilerde ise *-di* (*dir* < *dur* < *tur* < *turur*) eki almasıdır. Üçüncü çoğul kişide bazen kullanılmaz. Bu ek (*-di*) artık eski anlam ve işlevini yitirerek üçüncü tekil kişi çekimiyle bütünleşmiştir. Örnek fiillerdeki görüntüsü şöyledir: *ko'ribman* "görmüşüm", *ko'ribsan* "görmüşsün", *ko'ribdi* "görmüş", *ko'ribmiz* "görmüşüz", *ko'ribsiz* "görmüşsünüz", *ko'ribdilar/ko'riblar* "görmüşler"; *so'rabman* "sormuşum", *so'rabsan* "sormuşsun", *so'rabdi* "sormuş", *so'rabmiz* "sormuşuz", *so'rabsiz* "sormuşsunuz", *so'rabdilar/so'rablar* "sormuşlar". Ekin olumsuzu kişi ekleriyle birlikte görülen *-mab* biçimindedir. Örneğin *ko'rmabman* "görmemişim", *so'ramabman* "sormamışım" vd.

Bunun yanında *-(i)b* eki, ek-fiilin hikâye birleşik zaman çekimi *edi* ile birlikte kullanıldığında *e-* fiili düşerek *-bdi* biçimi ortaya çıkar. Örneğin *yoziş edim* "yazmıştım", *yozmab edim* "yazmamıştım". Hikâye oluşturan *-bdi* biçimi konuşma dilinde *-vdi* biçimindedir. Bu durumda /i/ düz yardımcı ünlüsü /u/ yuvarlak ünlüsüne; *-b* eki /a/ ile biten fiil tabanlarına geldiğinde de /ä/ ünlüsü (açık /e/, Özbekçe yazımda /a/) yuvarlaklaşarak /â/ya (yuvarlak /a/ya, Özbekçe yazımda /o/) dönüşür. Örneğin *keluvdingiz* < *kelib edingiz* "gelmiştiniz", *oçuvdi* < *oçib edi* "açmıştı", *boşlovdi* < *boşlab edi* "başlamıştı", *işlovdi* < *işlab edi* "çalışmıştı" (Abdurahmonov, 1975, s. 488). Özbek şivelerinde, örneğin Andican şivesinde (İbrohimov, 1967, s. 208-209) şöyle görülür: *eppen* < *olibman* "almışım", *epsen* < *alibsan* "almışsın", *epti* < *olipti* "almış", *eppiz* < *olibmiz* "almışız", *epsız* ~ *epsiler* < *olibsiz* "almışsınız", *el'şıptı* < *olişibdi* "almışlar", *boppen* < *bo'libman* "olmuşum", *bopsen* "olmuşsun", *boppız* "olmuşuz", *bopsız* ~ *bopsiler* "olmuşsunuz", *bol'şıptı* ~ *boluşıptı* "olmuşlar", *bomaptı* "olmamış" vb.

Bu ek, durum bildiren *yot-* "yatmak, bulunmak", *tur-* "durmak", *yur-* "yürümek", *o'tir-* "oturmak" fiilleriyle birlikte kullanıldığında şimdiki zamanı ve geçmiş zamanı

anlatır. Hangi anlamda kullanıldığı metinden ve cümleden anlaşılır. Bunlar çekimli biçimiyle şöyledir: *turibman* "duruyorum, durmuşum", *o'tiribman* "oturuyorum, oturmuşum", *yotibman* "yatıyorum, yatmışım", *yuribman* "yürüyorum, yürümüşüm", *turibsan* "duruyorsun, durmuşsun", *o'tiribsan* "oturuyorsun, oturmuşsun", *yotibsan* "yatıyorsun, yatmışsın", *yuribsan* "yürüyorsun, yürümüşsün", *turibdi* "duruyor, durmuş", *o'tiribdi* "oturuyor, oturmuş", *yotibdi* "yatıyor, yatmış", *yuribdi* "yürüyor, yürümüş", *turibmiz* "duruyoruz, durmuşuz", *o'tiribmiz* "oturuyoruz, oturmuşuz", *yotibmiz* "yatıyoruz, yatmışız", *yuribmiz* "yürüyoruz, yürümüşüz", *turibsiz* "duruyorsunuz, durmuşuz", *o'tiribsiz* "oturuyorsunuz, oturmuşuz", *yotibsiz* "yatıyorsunuz, yatmışız", *yuribsiz* "yürüyorsunuz, yürümüşünüz", *turibdilar* "duruyorlar, durmuşlar", *o'tiribdilar* "oturuyorlar, oturmuşlar", *yotibdilar* "yatıyorlar, yatmışlar", *yuribdilar* "yürüyorlar, yürümüşler". Bu fiiller olumsuzluk eki aldıklarında sadece geçmiş zamanı ifade ederler. Örneğin *turmabdi* "durmamış", *o'tirmabdi* "oturmamış", *yotmabdi* "yatmamış" vd. (Merhan, 2012, s. 75)

Ekin işlevinin daha iyi anlaşılabilmesi için şu örnek cümlelere bakılabilir:

Sanasam, bir kecha-kunduzda ellik bayt masnaviy bitibmen. (YT) "Saysam, bir gece gündüz elli beyitlik mesnevi yazmışım."

Yaxshi aytibsan, u bechorada gunoh yo'q. (SO) "Doğru söylemişsin, o biçarede suç yok."

Dadangiz ikki-uch kelib-ketibdilar. (MG) "Babanız iki üç kez gelip gitmiş(ler)"

Chakki qilibsiz. (FD) "Yanlış yapmışsınız"

Chakki bo'libdi. (SO) "Yanlış olmuş."

Maskovga bormabsan - dunyoga kelmabsan! (DI) "Moskova'ya gitmemişsen, dünyaya gelmemişsin!"

Men...charchabman... kuchdan qolibman... Bu yaxshilikka olib bormaydi. Menga qarshi urush ochdilar... Men esa ping'illab o'tiribman... (S1) "Ben...bitmişim... gücüm tükenmiş... Bu gidişin sonu iyi görünmüyor... Bana karşı savaş açtılar... Bense kendi kendime söyleniyorum..."

Örnek olarak seçilen bu cümlelerden ve genel olarak bakıldığında -(i)b(di) eki bizzat görülmeyen ve başkalarının anlattığına dayalı olan hareketi anlatmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Başkasından öğrenmeyi ve sonradan farkına varılmayı ifade eder. Bu yönüyle daha çok tercih edilen -gan öğrenilen geçmiş zaman ekidir. Geçmişte yaşanmışlık ve tanıklık söz konusudur. Kabullenmeyi ve anlatıcının başından geçenleri anlatmak için kullanılır. Zamanı, anlatan kişiye göre değişkenlik gösterir. Bunlar dışında kimi zaman bunda yaşanan kuşkuyu da bildirir. Ayrıca bir hareketin geçmişte başlayıp hâlihazırda devam ettiğini anlatır. Buna en güzel örnek *xush kelibsiz* "hoş gelmişsiniz, hoş geldiniz" karşılama kalıp ifadesidir.

SONUÇ

Sonuç olarak denilebilir ki /p/ ulaç eki *tur-* eyleminin geniş zamanlı biçimiyle kaynaşarak 14. yüzyıldan itibaren geçmişte tanık olunmamış, ancak başkası tarafından

duyulmuş, sonradan öğrenilmiş bir olayı ifade etmek için kullanılmıştır. Benzer işlevde farklı gruplara mensup Türk dillerinin Güney-Batı Grubundan Azerbaycan Türkçesi ve Türkmencede; Kuzey-Batı Grubundan Karaçay-Malkarca, Nogayca, Kırgızca, Kazakça, Karakalpakçada ve Tatarcanın pek çok ağzında; Güney Sibirya'daki Türk dillerinden Altayca, Hakasça ve Tuvacada varlığını sürdürmektedir. Özbekçedeki bu ek, yukarıda ele alındığı gibi yeni Türk yazı dilleriyle karşılaştırıldığında sert ünsüz /p/ yerine /b/yi tercih etmesi yazım bakımından Azerbaycan Türkçesiyle, üçüncü kişilerde düz ünlülü (-di) biçimini koruması yönüyle Kıpçak grubundaki dillerle (Kırgızca hariç) örtüşmektedir. Tarihsel olarak bakıldığında Harezmi ve Çağatay yazı dillerinde *turur* ve *-tUr/dUr* biçimleri daha çok üçüncü kişilerde görülmekte, diğer kişilerde ise seyrek kullanılmıştır. İşlev bakımından farklı kullanımları söz konusudur. Bundan dolayı genel olarak bildirdiği, başkasından duyma/öğrenme yanında diğer anlam özellikleri metin/konuşma bütünlüğünden çıkarılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdurahmonov, G'., Sh. Shukurov (1973). *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi: morfologiya va sintaksis*. Toshkent: O'qituvchi.
- Abdurahmonov, G'.A., Sh. Sh. Shoabdurahmonov, A.P.Hojiyev (1975). *O'zbek tili grammatikasi I, Morfologiya*. Toshkent: Fan.
- Argunşah, M. (2010). Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi. *Tarihî Türk Lehçeleri: Karahanlıca-Harezmiye- Kıpçakça Dersleri*. 169-299. İstanbul: Kesit.
- Arıkoğlu, E. (2007a). Hakas Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri*. 1085-1148. Ankara: Akçağ.
- Arıkoğlu, E. (2007b). Tuva Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri*. 1149-1228. Ankara: Akçağ.
- Ata, A (2002). *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul.
- Bulduk, T.B. (2018). Türkiye Türkçesi ağızlarında farklı bir öğrenilen geçmiş zaman eki ve çekimi: -Ip /-Up, -Ipdu / -Updu. *Turkish Studies*, 13(20), 225-244.
- Coşkun, M.V. (2014). *Özbek Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı*. (G. Karaağaç, Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Ergin, M. (1985). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi.
- Ergönenç Akbaba, D. (2007). Nogay Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri*. 623-678. Ankara: Akçağ.
- Gabain, A.v. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. (Mehmet Akalın, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gemalmaz, E. (1986). Azeri Türkçesinin ses ve şekil bilgisi. *Çağdaş Azeri Türkçesi Metinleri Antolojisi*. I-XXIV. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Gülsevin, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Güner Dilek, F. (2007). Altay Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri*. 1009-1084. Ankara: Akçağ.
- Hanser, O. (2003). *Türkmence elkitabı*. (Z. Kargı Ölmez, Çev.). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları.
- Hoshimov, O'. (2005). *Dunyoning ishlari*. Toshkent: Sharq. = DI
- Ibrohimov, S. (1967). *O'zbek tilining Andijon shevasi (fonetika va morfologiya)*. Toshkent: Fan.
- İlker, A. (1997). *Batı grubu Türk yazı dillerinde fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kara, M. (2001). *Türkmence (giriş-gramer-metinler-sözlük)*. Ankara: Akçağ.
- Karamanlıoğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karşılaştırmalı Türk lehçeleri grameri ı -fiil- basit çekim*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006. = KTLG
- Kartallıoğlu, Y., H. Yıldırım (2007). Azerbaycan Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri*. 171-230. Ankara: Akçağ.
- Malik, T. (1994). *Shaytanat (1- kitob)*. Toshkent: Sharq. = S1
- Malik, T. (2004). *Tanlangan asarlar: Birinchi cild. Qissalar: Falak; Davron; Devona*. Toshkent: Sharq. = FD
- Malik, T. (2004). *Tanlangan asarlar: ikkinchi cild. qissalar: murdalar gapirmaydilar*. Toshkent: Sharq. = MG
- Malik, T. (2005). *Tanlangan asarlar: uchinchi jild. qissalar: savohil; so'nggi o'q*. Toshkent: Sharq. = SO
- Merhan, A. (2012). Kutadgu Bilig'de betimleyici eylemler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5/21, 196-208.
- Merhan, A. (2012). *Özbek Dilinin grameri*. İstanbul: Eren.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Qodirov, P. (2004). *Yulduzli tunlar (Bobur)*. Toshkent: Sharq. = YT
- Sağol Yüksekaya, G. (2010). Harezmi Türkçesi. *Tarihî Türk Lehçeleri: Karahanlıca-Harezmiye- Kıpçakça Dersleri*. 89-168. İstanbul: Kesit.
- Serebrennikov, B. A., N. Z. Gadjeva (2011). *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı-tarihî grameri*. (T. Hacıyev ve M. Öner, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Uygur, C.V. (2007). Karakalpak Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri*. 543-622. Ankara: Akçağ.

- Yapıcı, A. İ. (2013). Aydın ve yöresi ağızlarında geçmiş zaman işleviyle kullanılan bir yapı: {-Ip-durur}. *Turkish Studies*, 8(1), 2807-2815.
- Zülfikar, H. (1992). Doğu Anadolu ağızlarında zaman kavramı taşıyan *-ip > -if* eki. *Türkoloji Dergisi*, X(1), 13-20.

THE PAST TENSE SUFFIX *-(i)b* OF UZBEK LANGUAGE

ABSTRACT

The Uzbek language, which is one of the modern Turkic languages, is the continuation of the language generally called Chagatai or Chagatai Turkic, which is also called *eski o'zbek adabiy tili* (old Uzbek literary language) by the Uzbeks, has an important place in the Turkic languages or the South-East Group Turkic Dialects (together with the New Uyghur). It is a language that differs from the languages in the South-West Group Turkic Dialects in many aspects compared to Turkish. One of these differences is undoubtedly the time suffix. One of them is the past tense suffix. The past tense (*uzoq o'tgan zamon*) in Uzbek is formed by the suffix *-gandir* which is a combination of *-gan* and *-dir*. It refers to an event that has already taken place. There is another suffix with a similar function. This suffix has lost its gerund function and has gained a function that includes meaning based on the narration of others. The striking feature of the suffix is that while it takes the suffix of first and second personal pronouns after it, it takes the suffix *-di* (*dir <dur <dur, <turur*) in the third person when used in simple tenses. The suffix *-di* is sometimes used in the third person plural. For this reason, the past tense suffix *-(i)b* in Uzbek language, its diachronic (diachronic semantics) historical development, and its simultaneous (synchronous systematic) aspect in other Turkic languages a different feature is noteworthy. This feature is that it takes on the function of a past tense suffix over time while it is in the gerund suffix function. To clarify the difference between the two, it can be said as follows. In Uzbek, the suffix *-gan* is used to describe what happened long ago, while the suffix *-(i)b* has the function of the past tense which is learned based on the narration of others. In the first and second persons, personal pronouns are used, while in the third persons, the *-di* form of the verb *tur-*, which started to be added in the Khwarazm Turkic period is used. In this article the historical development of the past tense suffix has been examined, the function and development of the past tense suffix has been revealed by making use of grammar studies prepared on Uzbek and some works written in Uzbek.

Keywords: Uzbek language, Turkic languages, Chagatai, grammar, past tense.